

Wydział Historii i Kulturologii
Ukraińsko-Polskie Centrum Kultury i Edukacji
Narodowy Uniwersytet Gospodarki Miejskiej
im. O. M. Beketowa w Charkowie, Ukraina
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Lubow Żwanko

Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości¹

Słowa kluczowe: Charków, Polonia, architekci polscy, inżynierowie cywilni, style architektoniczne.

Key words: Charków, Polish diaspora, Polish architects, civil engineers, architectural styles.

Druga połowa XIX wieku to czas gwałtownego rozwoju Charkowa jako ważnego ekonomicznego i kulturalnego centrum południowo-zachodniej części Imperium Rosyjskiego. Jednocześnie miasto stało się jednym z ośrodków koncentracji Polaków, w którym mogli oni realizować własną działalność; było miastem dającym komfortową przestrzeń, stwarzającym przyjazne warunki życia, a także w dużym stopniu zaspakajającym potrzeby duchowe

¹ Artykuł został napisany w ramach Stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej „Thesaurus Poloniae”, kurator programu: Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie (wrzesień – grudzień 2016). Projekt badawczy „Wybitni Polacy i Charków. Słownik biograficzny (1805–1918)”.

Боислав Георгиевич Михаловский
(1830 - 1909)

Il. 1. Bolesław Michałowski (1830–1909)
(źródło: <https://www.otdih.pro/photolenta/istoricheskie-zametki/5420/>,
data dostępu 8 stycznia 2017)

М. Ю. Харма́нский.

Il. 2. Marian Józef Zdzisław Charmański
(1859–1924). (źródło: Г. В. Барановский.
Юбилейный сборник сведений о
деятельности бывших воспитанников
Института гражданских инженеров
(Строительного училища) 1842–1892. Вып.
1, СПб, 1892, с.362)

i religijne. To właśnie w Charkowie spłoty się losy dwóch polskich architektów, absolwentów Instytutu Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu: Bolesława Michałowskiego (1830–1909) (il. 1) i Mariana Józefa Zdzisława Charmańskiego (1859–1924) (il. 2), dla których miasto stało się ważnym i długotrwałym etapem w życiu². Tutaj mogli oni rozwijać swój talent jako budowniczości i wykładowcy, byli aktywnymi działaczami miejscowej polskiej diaspory i animatorami kulturalnego życia miasta, pracując w różnych jednostkach samorządu miejskiego. Niniejszy artykuł jest krótkim szkicem ich życia i twórczości.

Obie te postaci, to do dziś nieznaną aspekt dziejów polskiej historii architektury. Autorka doszła do takiego wniosku w trakcie opracowania źródeł na potrzeby przyszłego słownika biograficznego, poświęconego Polakom w Charkowie w latach 1805–1918. W jedynej publikacji, dotyczącej absolwen-

² Bolesław Michałowski mieszkał w Charkowie przez 37 lat, a Marian Józef Zdzisław Charmański – przez 29 lat.

tów Instytutu Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu, pojawiają się nazwiska Bolesława Michałowskiego³ i Mariana Józefa Charmańskiego⁴. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że należeli oni do grupy około dwustu Polaków, absolwentów rosyjskich uczelni architektonicznych (Cesarska Akademia Sztuk Pięknych i Instytut Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu). Była to najlichnieszca grupa spośród wszystkich polskich architektów i inżynierów, studiujących na europejskich uczelniach⁵. Polscy badacze Małgorzata Omilanowska i Hubert Bilewicz zaznaczają, że większość z nich po ukończeniu studiów wracało do kraju, ale wielu decydowało się na rozpoczęcie kariery w Rosji⁶. W przypadku Michałowskiego i Charmańskiego było jednak nieco inaczej ponieważ każdy z nich po uzyskaniu dyplomu otrzymał mianowanie na stanowisko, odpowiednio w Twerze i Nowoczerkasku.

Charków i miejscowa Polonia XIX – początku XX wieku

Proces kształtowania Polonii w Charkowie rozpoczął się w pierwszym dziesięcioleciu XIX stulecia, kiedy pojawiły się dwie pierwsze fale Polaków. Pierwsza to samodzielni wykładowcy, których hrabia Seweryn Potocki zaprosił do miasta w związku z utworzeniem cesarskiego uniwersytetu (1805). Druga – to polscy jeńcy wojenni, uczestnicy kampanii napoleońskich (1812). Trzecia i czwarta fala Polaków w Charkowie były związane z klęską powstań narodowych – listopadowego i styczniowego. Dla wielu byłych powstańców emigracja do Charkowa była wyborem z konieczności, wobec realnego zagrożenia zsyłki na Sybir. Ponadto, wskutek zamknięcia Uniwersytetu Wileńskiego i Liceum Krzemienieckiego – jako ośrodków buntu przeciw carskiej władzy – do Charkowa zaczęli przybywać młodzi Polacy, planujący edukację na uniwersytecie cesarskim czy też w szkole technicznej lub weterynaryjnej.

Piąta fala polskiej emigracji do Charkowa przypadła na lata 70.-90. XIX wieku i była uwarunkowana kilkoma czynnikami. Po pierwsze, dyskryminacyjna polityka państwowa w stosunku do osób pochodzenia polskiego w Królestwie Polskim i zachodnich rubieżach Imperium doprowadziła do nie-

³ *Księga pamiątkowa inżynierów cywilnych Polaków wychowanków Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu*, Warszawa 1937, s. 70.

⁴ *Ibidem*, s. 67.

⁵ M. Omilanowska, H. Bilewicz, *Architektura, polityka, tożsamość. Z badań nad karierami polskich wychowanków rosyjskich uczelni architektonicznych w XIX i na początku XX wieku (casus Józefa Padlewskiego)*, [w:] *Polska-Rosja. Sztuka i historia. Sztuka polska, sztuka rosyjska i polsko-rosyjskie kontakty artystyczne do początku XX wieku*, red. J. Malinowski, I. Gavrash, N. Mizerniuk-Rotkiewicz, Warszawa-Toruń 2013, s. 300.

⁶ *Ibidem*.

oczekiwanego dla władzy rezultatu – Polacy zaczęli wyjeżdżać i osiedlać się w centrach gubernialnych wewnętrznej części Imperium. Właściwa kolonia polska w ścisłym znaczeniu tego słowa zaczęła kształtować się w Charkowie dopiero w siódmym dziesięcioleciu XIX stulecia. Z tym etapem kształtowania kolonii polskiej w Charkowie związanych było wielu ludzi, których imiona zaginęły w pamięci ludzkiej; „zmarli nieznani, jak żyli nieznani”⁷. W tym czasie nastąpił szybki rozwój Charkowa, zaś otwarcie połączenia kolejowego w 1869 roku przekształciło miasto w jeden z najważniejszych ośrodków całej południowej części Imperium Rosyjskiego. Polacy przybywali więc do miasta z nadzieją na karierę i możliwość realizacji swoich życiowych planów. Ponadto Charków intensywnie rozwijał się jako centrum edukacji, a więc jednym z powodów pojawiania się większej liczby Polaków były placówki szkolne – Uniwersytet Charkowski, Charkowski Instytut Weterynaryjny czy Charkowski Instytut Technologiczny⁸.

Część Polaków, doznając wcześniej przejawów otwartego szowinizmu, szukała i znajdowała właśnie w Charkowie tolerancyjne środowisko do życia. To właśnie oni wpłynęli na ostateczne ukształtowanie miejscowej Polonii, której skład pod każdym względem był bardzo różnorodny. Stworzony został konglomerat przedstawicieli wszystkich niemal części kraju, rozmaitych stanów i pochodzenia oraz rozmaitych szczebli drabiny społecznej⁹. Ówczesnych Polaków można znaleźć we wszystkich sferach życia miasta: od wykładowców uniwersytetu do urzędników bankowych, od inżynierów techników do lekarzy i artystów. Część z nich, o ugruntowanej już pozycji, powróciła do kraju po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. Nierzadko były to trudne decyzje; „decyzja o powrocie czy raczej przyjeździe do Polski po rewolucji bolszewickiej była niewątpliwie podyktowana nie tylko chęcią włączenia się w nurt odbudowy kraju po zaborach, ale i oczywistym lękiem przed nową rzeczywistością, jaka rodziła się w porewolucyjnej Rosji”¹⁰. Wśród tych, którzy pozostawili cały swój dorobek na Ukrainie, okupowanej przez bolszewicką armię i wyjechali do Polski był również 60-letni wówczas architekt Marian Józef Zdzisław Charmański.

⁷ T. Lipiński, *Polacy w Charkowie*, [w:] *Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny 1905*, Moskwa 1905, s. 82.

⁸ M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Łatawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2012, s. 16.

⁹ T. Lipiński, *op.cit.*, s. 91.

¹⁰ M. Omilanowska, H. Bilewicz, *op.cit.*, s. 301.

Bolesław Michałowski (1830–1909)

W życiorysie architekta można wyróżnić trzy etapy: „twerski” (1849–1861), okres zdobywania doświadczenia zawodowego; „połtawski” (1862–1872) – okres rozwoju zawodowego; oraz „charkowski” (1884–1909) – czas pełnego rozkwitu jego talentu jako architekta, wykładowcy, aktywnego działacza charkowskiej Polonii, a także autora projektów licznych budowli, które do dziś zachowały się i są świadectwem architektonicznego poziomu minionych epok.

Przyszły architekt urodził się w 1830 w roku w Wilnie, w rodzinie polskiego szlachcica Jerzego Michałowskiego. Tam otrzymał średnie wykształcenie w miejscowym gimnazjum¹¹. Razem z młodszym o rok bratem Władysławem (1831–1881) w latach 1844–1849 kształcił się w Szkole Budownictwa, od 1884 roku – w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu¹². Bolesław ukończył instytut z kwalifikacją „pomocnika architektonicznego XII klasy”, a Władysław „pomocnika architektonicznego XIV klasy”¹³. Po zakończeniu edukacji Michałowski wyjechał do Tweru, gdzie podjął zatrudnienie w gubernialnej komisji budowlanej i drogowej. Przez 12 lat budował mosty, drogi i budowle różnego przeznaczenia w Twerze i innych miastach¹⁴. Należały do nich m.in. gmachy więzienne w Ostaszkowie i Zobcowie oraz mosty pontonowe przez rzekę Womę w Rzewie i Zubcowie¹⁵.

Kolejne dziesięć lat życia architekta (1862–1872) były związane z Połtawą. Początkowo objął tam posadę architekta gubernialnego, a od 1867 roku – inżyniera gubernialnego. 28 kwietnia 1871 roku za wykonanie oryginalnego projektu mostu, po ponad 20 latach zawodowej aktywności, otrzymał tytuł inżyniera-architekta¹⁶. Wtedy też został nagrodzony za udział w konkursowym opracowaniu projektu pięciokopułowej cerkwi w miasteczku Romny

¹¹ Н. Кушлакова, *Инженеры-архитекторы польского происхождения в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства*, „Історичний Архів” 2009, nr 3, s. 118.

¹² *Księga pamiątkowa...*, s. 70.

¹³ *Краткий исторический очерк пятидесятилетия Института гражданских инженеров, бывшего Строительного училища. 1842–17дек. 1892 г.*, Санкт-Петербург 1892, s. 50, 51 <http://books.google.com/books?id=3AcSjYy5d8C&ie=ISO-8859-1> (data dostępu: 08 stycznia 2017). Owcześni absolwenci szkoły, a następnie Instytutu otrzymywali kwalifikacje „pomocnika architektonicznego” X (za najlepsze rezultaty w nauce), XII (średnie rezultaty) i XIV klasy (słabe rezultaty).

¹⁴ А. Лейбфрейд, *Болезлав Георгиевич Михаловский*, „Позиция” 1991, nr 5, s. 93–98, <http://the-past.inf.ua/list-4-4.html>. (data dostępu: 08 stycznia 2017)

¹⁵ *Księga pamiątkowa...*, s. 45.

¹⁶ *Краткий исторический очерк...*, s. 111; А. Лейбфрейд, op.cit., s. 93–98, <http://the-past.inf.ua/list-4-4.html>. (data dostępu: 08 stycznia 2017)

w guberni połtawskiej (obecnie obwód sumski)¹⁷. „Okres połtawski” był bardzo różnorodny pod względem kierunków działalności architekta. Szezeg projektów dotyczył infrastruktury centrum gubernialnego, jakim była Połtawa. Projektant zajmował się przebudowami miejskich budynków na pomieszczenia sądu okręgowego, zarządu gubernialnego, izby skarbowej i skarbcza, kierował układaniem bruku i rur rynsztokowych na placu Bazarowym i przyległych ulicach, wentylacji i kanalizacji w jednym z przytułków dla ubogich. Wybudował dom mieszkalny dla ziemianina Ilji Stefanowycza, założyciela i pierwszego prezesa Połtawskiego Banku Ziemskiego.

Podobnie jak w poprzednim „okresie twerskim”, Michałowski zajmował się budową mostów, opracowywał projekty kolei żelaznej. Wśród tych prac znajdują się trzy mosty w konstrukcji belkowej na rzece Worskła, na trasie dojazdowej z Połtawy do stacji charkowsko-mikołajowskiej. Przeprowadzał ponadto badania inżynieryjne w związku z budową odnogi kolejowej z Połtawy do Konstantynogrodu w kierunku stacji Oleksijówka (kolej kursko-charkowsko-azowska). Do jego prac należy też restauracja perły architektury początku XIX wieku na Połtawszczyźnie – pałacu księcia Koczubeja we wsi Dykanka, spalonego i rozgrabionego przez okoliczne chłopstwo w 1919 roku. Zaprojektował wreszcie kilka cerkwi i prywatnych budynków w miastach i wsiach guberni połtawskiej¹⁸. W pracy projektowej wykorzystywał formy neorenesansowe, neobarokowe, neoromańskie i neogotyckie, jak również neoruskie i mauretańskie¹⁹.

W latach 1872–1873 Michałowski pełnił obowiązki miejskiego inżyniera miasta Wołodomyra. W tym czasie został skierowany do Charkowa w celu podjęcia zatrudnienia w zarządzie spółki kolei charkowsko-mikołajowskiej. W 1874 roku charkowska Duma Miejska zaoferowała mu posadę miejskiego inżyniera, którą przyjął i sumiennie pełnił przez 35 lat. Jednocześnie w latach 1874–1893 wykładał technologię mechaniczną, geodezję i sztukę budowlaną w szkole realnej. W 1890 roku na podstawie zezwolenia rady miejskiej otworzył prywatne przedsiębiorstwo budowlane²⁰.

¹⁷ А. Лейбфрейд, op.cit., s. s. 93–98, <http://the-past.inf.ua/list-4-4.html>. (data dostępu: 08 stycznia 2017)

¹⁸ В. Тимофієнко, *Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник*, http://alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_024.html#mihaylovsky1 (data dostępu: 08 stycznia 2017).

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ю. Полякова, *Архитекторы Харькова польского происхождения*, [w:] *Polska diaspora w Charkowie. Historia i współczesność. Матеріали наук. конф., Харків, 24 квітня 2004 р.*, ред. Л. Авраменко, О. Гедройц, І. Журавльова та ін, Харків 2014, s. 130–131.

Profesjonalna działalność Michałowskiego była nadzwyczaj różnorodna. Po pierwsze, brał czynny udział w rozwoju infrastruktury miasta: według jego projektów zbudowano most Dnieprowski (konstrukcji drewnianej, belkowej) na rzece Łopań, pięć drewnianych mostów na rzekach Charków i Łopań, most Kontorski (drewniany, o złożonej belkowej konstrukcji) na rzece Łopań, most Podolski (takiej samej konstrukcji) na rzece Charków. Kierował ponadto budową miejskiego wodociągu i kolejki konnej, układaniem bruku i chodników na jezdniach, rur rynsztokowych, zakładaniem skwerów, pracami melioracyjnymi. Michałowski należał do grona autorów opracowujących projekt generalnego planu miasta (1895–1897)²¹. W lutym 1908 roku razem z Marianem Charmańskim został wybrany na członka komisji budowlanej Charkowskiego Miejskiego Banku Kupieckiego²². Warto nadmienić, że komisja rozpatrywała m.in. projekt, wykonany w Sankt Petersburgu przez architekta polskiego pochodzenia, Aleksandra Rzepiszewskiego, który w 1909 roku związał swoje życie z Charkowem.

Centralne miejsce w działalności Michałowskiego zajmowało budownictwo miejskich, prywatnych i przemysłowych obiektów według zamówień urzędowych lub prywatnych, jak również przebudowy istniejących budynków. Według jego projektów wybudowano ponad dwadzieścia obiektów różnego przeznaczenia (tab. 1)²³, część z nich zachowała się do dziś jako zabytki architektury, część została zniszczona w latach II wojny światowej, w ramach późniejszych przebudów itd. W swojej twórczości opierał się na obowiązujących w drugiej połowie XIX stulecia formach historyzmu, nazywanego przez jego zwolenników „stylem rozumnego wyboru”. Architekt wykorzystywał zasady kompozycji i formy architektoniczne francuskiego renesansu XVI wieku, a także wiele motywów z innych epok historycznych. Charakterystycznymi cechami większości realizacji Michałowskiego, jak zauważył charkowski historyk architektury Oleksandr Lejbfrej, „jest podział fasad według układu kondygnacji z wykorzystaniem rozlicznych wariantów spiętrzonych porządków architektonicznych i obfitego detalu: boniowania, opasek, naczółków, lukarn, wykuszy, niewielkich kopuł, a także alegorycznej rzeźby”²⁴. Inna badaczka, Julia Poliakowa zaznacza, że Michałowski był pierwszym architektem charkowskim, który w projektowaniu elewacji zaczął wykorzystywać sztukaterie i dekoracje rzeźbiarskie. Chęć ozdobienia elewacji

²¹ В. Тимофієнко, *op.cit.*

²² *Утверждение в должностях*, „Харьковские губернские ведомости” 1908, 15 февраля.

²³ В. Тимофієнко, *op.cit.*

²⁴ А. Лейбфрейд, *op.cit.*

Tablica 1. Budowle Bolesława Michałowskiego w Charkowie

Data powstania obiektu	Przeznaczenie		Adres	
	pienwotne	współczesne	W momencie powstania	współczesny
1874	Teatr operowy kupca Paszczenko-Triapkina (budowla drewniana)	Rozebrany w połowie I. 80.XIX wieku	róg ul. Katernosławskiej i nabrzeża Lopańskiego	-
1875	Budynek fabryki cukierków kupca Dmytra Kromskiego	Nie jest użytkowany, w procesie niszczenia	ul. Kontorska 29	
1875–1877	Budynek pierwszej szkoły rzemieślniczej oraz cerkiew	Gmach Naukowy Narodowego Technicznego Uniwersytetu Rolnictwa im. Petra Wasylenki	Plac Wozniesieński	Prospekt Moskowski 45-A
1877–1878	Budynek działacza społecznego Sergiusza Rajewskiego i jego żony Marii Rajewskiej-Iwanowej, później – budynek prywatnej Szkoły Sztuk Pięknych	Centrum medyczne	Chernyszewska, 6	
1880	Akademik dla studentów uniwersytetu	Nie zachowany	Sumska 39	-
1881	Giełda kupiecka	Nie zachowany	Plac Mykolajiwski	-
1883	Willa	Różne instytucje	Klubny zaułek 5	
1882–1885	Gmach gimnazjum nr 2 dla dziewcząt	Na fundamencie został zbudowany współczesny gmach główny Uniwersytetu Transportu Kolejowego	Plac Wozniesieński 8	Plac Fejerbacha 8
1883–1885	Duma Miejska	Urząd Miasta, obiekt rekonstruowany	Plac Mykolajiwski 7	Plac Konstytucji 7
1884–1885	Budynek klubowy z salą operową Budynek kupca Kuzniecowa	Filharmonia obwodowa	ul. Rymarska 21	
1887–1891	Rzymskokatolicki kościół pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny		ul. Gogola 4	

	Willa kupca Jenurowskiego	Budynek administracyjny	ul. Kontorska 5
	Willa kupca Szmytkowa	Nie zachowany	ul. Annenska 11
	Willa kupca Żmudskiego	Nie zachowany	ul. Myronosycka 46
	Willa kupca Andrijienka	nie znaleziono pełnych danych	
	Willa kupca Sriedyńskiego	nie znaleziono pełnych danych	
	Willa pani Tretiakowej	nie znaleziono pełnych danych	
1887	Willa (budynek prywatny)	Biurowo Usług Pogrzebowych	ul. Kontorska 3
1900	Budynek do wynajęcia, sklep Fabryki cukierniczej Żorza Bormana	Budynek Uniwersytetu Sztuki im. I.P. Kotlarewskiego; na parterze – sklep ze słodyczami „Niedźwiedzik”	Plac Mykolajiwski 11 Plac Konstytucji 11
1900, rekonstrukcja wspólnie z architektem Michałem Łowcowem	Budynek Wydziału Duchownego, sklepy oraz instytucje	Budowla jednego z Departamentów Urzędu Miasta	róg Placu Mykolajewskiego, 12 i ul. Moskiewskiej Plac Konstytucji, 12
koniec XIX wieku	Budynek mieszkalny	Restauracja sieci „Pyszata chata”, kawiarnia	ul. Sumska 2
koniec XIX wieku	Budynek mieszkalny	Budynek administracyjny, sklepy oraz biura	ul. Sumska 41
koniec XIX wieku	Budynek mieszkalny	Budynek mieszkalny	ul. Sumska 45
1893, przebudowa	Teatr miejski	Teatr dramatyczny im. Tarasa Szewczeni	ul. Sumska 9
1906, rekonstrukcja wspólnie z architektami: Sergiuszem i Iliadorem Zagoskimi	Budynek Rady Zjazdu Przemysłowców Górniczych Południa Rosji	Technikum Radiotechniczne	ul. Sumska 18/20

Il. 3. Budynek klubowy z salą operową, ob. Filharmonia obwodowa, ul. Rymarska 21, proj. Bolesław Michałowski (fot. <http://dozor.com.ua/content/documents/11333/1133229/thumb-article-419x315-13c0.jpg>, data dostępu 8 stycznia 2017)

Il. 4. Budynek Rady Zjazdu Przemysłowców Górniczych Południa Rosji, ob. Technikum Radiotechniczne, ul. Sumska 18/20, proj. Bolesław Michałowski (fot. L. Żwanko, 2017 r.)

doprowadziła do pojawienia się tzw. stylu ceglanego, w którym wykorzystywano plastyczne możliwości cegły. Niektóre prace architekta zostały wykonane w tym właśnie stylu²⁵.

Do najbardziej znanych realizacji projektu Michałowskiego należą: budynek klubowy z salą operową (ul. Rymarska 21) (il. 3); budynek Rady Zjazdu Przemysłowców Górniczych Południa Rosji (ul. Sumska 18/20) (il. 4), zaprojektowany w stylu historyzmu z elementami klasycyzmu i empiru; teatr miejski (ul. Sumska 9) (il. 5), z elementami francuskiego renesansu, odbudowany pod kierunkiem architekta w 1893 roku. Warto nadmienić, że dekorację elewacji zewnętrznych i wnętrz wykonał młody jeszcze wówczas architekt Zdzisław Charmański²⁶. Niewątpliwą natomiast wizytówką architekta jest jedna z największych do dziś ozdób Charkowa – rzymskokatolicki kościół pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, wybudowany w stylu neogotyckim w latach 1887–1891 (ul. Gogola 4) (il. 6)²⁷. W 1886 roku charkowska parafia liczyła blisko 3000 wiernych, ponadto 1500 wojskowych katolików, stąd polska diaspora podjęła decyzję o budowie nowej świątyni²⁸. Michałowski,

²⁵ Ю. Полякова, *op.cit.*, s. 131.

²⁶ Н. Кушлакова, *Инженеры-архитекторы польского происхождения в Харьковском отделении Императорского Росийского технического товариства*, „Историчний Архів” 2009, nr 3, s. 121.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ М. Жур, *История римо-католической церкви в Харькове*, [w:] *Polska diaspora w Charkowie: historia i współczesność*, матеріали наук. конф., Харків, 24 квітня 2004

biorący udział w posiedzeniu rady kościelnej, wyraził chęć bezpłatnego wykonania projektu i kierownictwa pracami budowlanymi. Później, jako wyraz wdzięczności, otrzymał od parafian 500 karbowańców²⁹. Fakt ten potwierdza tezę Z. Łukawskiego, że polskie diaspory szukały dla takich zadań architektów w swoich środowiskach. „Nie trzeba chyba wyjaśniać, że w trakcie budowy katolicy starali się maksymalnie wykorzystać własne siły fachowe. Najczęściej projekt kościoła opracował i nadzorował budowę miejscowy architekt – Polak. Władze udzielały zezwoleń na budowę kościołów i pomieszczeń. Z czasem, w miarę rozbudowy miast, kościoły te znalazły się w samym centrum”³⁰.

Osobliwością kościoła Michałowskiego, wykonanego w stylu neogotyckim, są sklepienia. Ponieważ nawa okazała się zbyt szeroka, aby można było założyć nad nią murowane sklepienia, wykonano żelazny szkielet – łuki, spięte odpowiednimi łącznikami, na nich zaś wybudowano wysklepki z mocno wypalanej cegły. Szkielet ten stanowi całkiem udaną imitację sklepienia,

Il. 5. Teatr miejski, ob. Teatr dramatyczny im. Tarasa Szewczenki, ul. Sumska 9, proj. Bolesław Michałowski (źródło: <http://streets-kharkiv.info/teatr-shevchenko-poslerekonstruktsii>, fot. В. Кажанов, 2012 r.)

Il. 6. Rzymskokatolicki kościół pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, ul. Gogola 4, proj. Bolesław Michałowski (fot. L. Żwanko, 2016 r.)

p. [ред. кол.: Л. Авраменко; О. Гедройц; І. Журавльова та ін.]; Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові; Польський дім у Харкові. 2-е вид., перероб. і доп., Харків 2014, s. 23.

²⁹ Н. Кушлакова, op.cit., s. 119.

³⁰ Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław 1978, s. 53.

harmonizując z ogólnym stylem budowli. Wewnątrz kościoła znalazły się trzy ołtarze: główny – Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i dwa boczne – Jezusa z obrazem pędzla Henryka Siemiradzkiego oraz św. Antoniego³¹. W maju 1901 roku, dzięki aktywnym działaczom polskiej wspólnoty inżynierowi Adamowi Krzyżanowskiemu i Adolfowi Pawłowiczowi, w kościele założono oświetlenie elektryczne³².

Michałowski należał do założycieli charkowskiego oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Technicznego (CRTT, 1880). Na pierwszym posiedzeniu oddziału został wybrany członkiem zwyczajnym, na trzecim – członkiem zarządu oddziału, a w 1898 roku powierzono mu stanowisko prezesa sekcji architektonicznej oddziału. Brał aktywny udział w pracach komisji specjalnych, jakie badały różne kwestie, związane z uchwałami zarządu. Przykładowo w 1881 roku wchodził w skład komisji specjalnej, powołanej w związku z zapytaniem Ministerstwa Edukacji Narodowej „o opracowanie ćwiczebnego kursu i ćwiczebnych programów dla Charkowskiego Wyższego Instytutu Technicznego”. Na życzenie Charkowskiego Ziemstwa Gubernialnego brał udział w pracach komisji nad „opracowaniem typów ogniotrwałych budowli guberni Charkowskiej, zgodnie z miejscowymi warunkami i o najlepszym wyposażeniu przeciwpożarowym”. W 1884 roku pracował w komisji specjalnej, powołanej w sprawie opracowania warunków technicznych układania bruków w Charkowie. W 1892 roku jako przedstawiciel oddziału brał udział, na zaproszenie organizatorów, w pracach I Rosyjskiego Zjazdu Budowniczych w Sankt Petersburgu³³. Michałowski nie tylko zajmował się czysto praktyczną stroną zabudowy i infrastruktury Charkowa, ale także publikował różne polemiczne artykuły na łamach lokalnej prasy (m.in. szkic o brukowaniu ulic i placów miejskich).

W ciągu swojego życia B. Michałowski był sumiennym, pracowitym i odpowiedzialnym człowiekiem, cieszył się powagą i szacunkiem współpracowników³⁴. O jego skromności świadczy m.in. list do burmistrza miasta Oleksandra Pohorenki, napisany w grudniu 1908 roku: „Biorąc pod uwagę, że na miesiąc marzec przyszłego roku przypada 35-lecie mojej służby w urzędzie miasta Charkowa na stanowisku inżyniera miejskiego, a w ostatnim czasie mocno podupałem na zdrowiu, o czym uważam za stosowne uprzedzić za-

³¹ Є. Зайонц, *Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові*, «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія» 2016, s. 314–321.

³² T. Lipiński, op.cit., s. 104.

³³ Ibidem, s. 119.

³⁴ A. Лейбфрейд, op.cit.

wczasu Dumę Miejską, aby w ciągu pozostałych do tego czasu czterech miesięcy można było znaleźć inżyniera na wakujące stanowisko – zwracam się do Was, Oleksandrze Konstantynowiczu, z pokorną prośbą o przedstawienie mojego wniosku Dumie Miejskiej o zwolnienie mnie ze służby i wyznaczenie emerytury za 35-letnią nieprzerwaną służbę. Przy tym uważam za niezbędne zwrócić uwagę Dumy na niżej wymienione okoliczności:

1) wszystkim urzędnikom w Urzędzie Miejskiego przysługuje corocznie miesięczny urlop; z tego prawa nigdy nie miałem możliwości skorzystać, ponieważ w czasie sezonu budowlanego, tj. od marca do listopada, nie miałem możliwości wyjazdu z miasta, w związku z czym mogłem korzystać jedynie z krótkotrwałych dziesięciodniowych urlopów w okresie Wielkanocnym, kiedy pracy w urzędzie nie ma, a roboty budowlane ustają;

2) po podjęciu zatrudnienia w służbie miejskiej wyznaczono mi uposażenie w wysokości 2 tysięcy rubli rocznie. Ówczesny burmistrz miasta A. D. Czepełkyn, a następnie I. O. Fesenko obiecali mi ze względu na zwiększenie kosztów życia w Charkowie podwyżkę, lecz aż do dnia dzisiejszego moje położenie nie uległo zmianie;

3) na koniec, odnośnie do wnioskowanej przeze mnie emerytury, pozwolę sobie nadmienić, że ze względu na nadwyrężone zdrowie i zaawansowany wiek – obciążenie miejskiej kasy moją osobą prawdopodobnie nie będzie trwało zbyt długo³⁵.

Duma Miejska pozytywnie rozpatrzyła wniosek Michałowskiego. Przyznano mu emeryturę w wysokości 2 tysięcy karbowanów rocznie, zaś w marcu 1910 roku zorganizowano uroczystość z okazji 35-lecia „nienagannej” służby i zbliżających się osiemdziesiątych urodzin architekta. Niestety, 22 września Michałowski zmarł w wieku 79 lat. Na łamach „Wiadomości Charkowskiej Dumy Miejskiej” zamieszczono nekrolog, w sali posiedzeń Urzędu Miejskiego wystawiono portret oraz podjęto decyzję o ufundowaniu stypendium im. Bolesława Michałowskiego dla uczniów szkoły rzemieślniczej³⁶.

Syn architekta, Józef Michałowski (1864–1939) poszedł w ślady ojca, stając się jednym z najwybitniejszych historyków architektury. Podobnie jak ojciec, ukończył Instytut Inżynierów Cywilnych (1889), w którym pozostał na stanowisku wykładowcy, w 1905 roku otrzymując posadę profesora, zaś w czasach sowieckich kierował katedrą. Wykładał historię architektury w Leningradzkim Instytucie Inżynierów Gospodarki Komunalnej (byłym Instytucie Inżynierów Cywilnych), był też autorem książek, które doczekały się kilku wydań: „Formy

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

architektoniczne antyku. Materiał metodyczny” (Moskwa 1925, 1937, 2004), „Teoria klasycznych form w architekturze” (Moskwa 2003, opublikowana w ramach sześciotomowej serii „Z historii myśli architektonicznej”)³⁷.

Bolesław Michałowski zostawił po sobie także serię zaprojektowanych i restaurowanych budynków. Ponad dziesiątka z nich ma status zabytków architektury, a niewątpliwą perłą w twórczości architekta stanowi neogotycki kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny. Z całą pewnością można stwierdzić, że budowle Bolesława Michałowskiego należą do najbardziej unikatowych zjawisk w architekturze Charkowa II połowy XIX i na początku XX wieku, on sam zaś był osobą, która osiągnęła wysoką pozycję dzięki nieustannej pracy i talentowi.

Marian Józef Zdzisław Charmański (1859–1924)³⁸

Marian Józef Zdzisław urodził się w 1859 roku w Katerynosławiu, w rodzinie Edwarda Juliana Charmańskiego. Jego ojciec po ukończeniu Szkoły Budownictwa w Sankt Petersburgu³⁹ osiedlił się wraz z żoną w Katerynosławiu (1859), gdzie otrzymał posadę pomocnika architekta w katerynosławskiej gubernialnej komisji drogowo-budowlanej⁴⁰. Marian uzyskał średnie wykształcenie w gimnazjum realnym w Katerynosławiu, a potem Krzemieńczuku. W latach 1879–1885, podobnie jak jego ojciec, kształcił się w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu. Dzięki результатам, uzyskanych w trakcie studiów, otrzymał kwalifikację „architektonicznego pomocnika X klasy” (najwyższej). W 1887 roku ten sam instytut z podobnie wysokimi wynikami ukończył młodszy brat Zdzisława, Stanisław Antoni, urodzony w 1861 roku⁴¹. Stanisław Antoni pracował od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku do października 1914 roku na stanowisku katerynosławskiego inżyniera guber-

³⁷ Ю. Савельев, *Предисловие*, [w:] *Теория классических архитектурных форм*, ред. И. Б. Михаловский, Москва 2014, 304 с. <http://urss.ru/cgi-bin/db.pl?lang=Ru&page=Book&id=180651#FF0> (data dostępu: 9 stycznia 2017)

³⁸ W tekście przyjmuje się skróconą wersję nazwiska architekta Zdzisław Charmański; w źródłach i spisach miejskich figuruje on pod pełnym nazwiskiem Zdzisław Julianowicz Charmański; *Справочная книга „Весь Харьков. 1914 год”*, Харьков 1913, s. 353; „З. Ю. Харманский, Пушкинская, 70, телефон 676”.

³⁹ *Księga pamiątkowa...*, s. 57. Edward Julian Charmański otrzymał kwalifikację „architektonicznego pomocnika X klasy”.

⁴⁰ В. Старостин, *Польська родина катеринославських архітекторів*, <http://archive.li/7BBuj#selection-1217.0-1417.30> (data dostępu: 12 stycznia 2017)

⁴¹ *Księga pamiątkowa...*, s. 67, 79.

nialnego. Ze służby zwolnił się w związku z chorobą. Działalność trzeciego brata, Anatola, nie była związana z budownictwem⁴².

Po zakończeniu edukacji w instytucie Zdzisław Charmański został skierowany do służby w ministerstwie wojny na stanowisku młodszego inżyniera w nowoczerkaskim wydziale budowlanym⁴³. Służba ta przypadła na lata 1885–1890. W tym czasie zaprojektował m.in. budynek cerkwi w osadzie Lieonowskiej, oraz w stanicie Krzywłanskiej Okrągu Wojska Dońskiego oraz szkoły technicznej w Nowoczerkasku⁴⁴.

W 1890 roku przeniósł się do Charkowa, gdzie objął posadę młodszego inżyniera przy charkowskim urzędzie gubernialnym. W latach 1896–1917 pracował na stanowisku ziemskiego inżyniera gubernialnego oraz kierował wydziałem technicznym Urzędu Miejskiego. Dla swojej rodziny wybudował parterowy dom na rogu ulic Puszkińskiej i Jumowskiej (ob. Gudanova), niestety niezachowany do dziś⁴⁵.

Charmański prowadził intensywną działalność na polu zawodowym i społecznym. Po przyjeździe do Charkowa młody architekt szukał ludzi o podobnej mentalności, potrzebował intelektualnego kontaktu. Podobnie jak Michałowski, został członkiem oddziału charkowskiego Rosyjskiego Towarzystwa Technicznego. Na temat jego działalności w oddziale zachowało się niezbyt wiele informacji. Brał udział w zebraniach ogólnych, był członkiem komisji specjalnej „dla weryfikacji ogrzewania systemu Baskakowa”, powołanej po wystąpieniu doktora Baskakowa „Ogrzewanie naftowe systemu Baskakowa i jego zastosowanie w piecach pokojowych”⁴⁶. W styczniu 1904 roku został zaproszony do udziału w poważnym, jak świadczy polemika, problemie budowy krytego targowiska na centralnym targowym placu miasta – bazarze Błahowiszczeńskim⁴⁷, w 1908 roku został członkiem komisji do spraw budowy charkowskiego banku kupieckiego⁴⁸. Charmański należał ponadto do autorów „Zasad zabudowy miasta Charkowa”, zatwierdzonego po szerokiej

⁴² В. Старостін, op.cit.

⁴³ Д. Вітченко, *Сільськогосподарська дослідницька станція в Харкові як творчий доробок українсько-польського архітектурного тандему*, [w:] *Українсько-польські архітектурні візії: погляд крізь часи та епохи*, редкол.: В. Бабаєв (голова), Н. Бібік, Л. Жванко та ін., Харків 2016, s. 113.

⁴⁴ *Księga pamiątkowa...*, s. 21, 26.

⁴⁵ Ю. Полякова, op.cit., s. 136.

⁴⁶ Н. Кушлакова, op.cit. s. 121.

⁴⁷ *Частное совещание гласных и приглашенных лиц*, „Южный край», 1904, 24, 29 января

⁴⁸ *Утверждение в должностях*, „Харьковские губернские ведомости”, 1908, 15 февраля.

dyskusji w urzędzie miejskim; był także kierownikiem komisji do spraw urządzenia kanalizacji miejskiej⁴⁹. W ciągu wielu lat wybierano go na stanowisko członka charkowskiej rady miejskiej. 10 stycznia 1911 roku minęło 15 lat pracy Charmańskiego na stanowisku ziemskiego inżyniera gubernialnego. Na jego adres we Włoszech, gdzie przebywał wówczas na urlopie, koledzy wysłali telegram gratulacyjny o treści: „Przesyłamy serdeczne życzenia z okazji 15-lecia służby. Szczerze życzymy wzajemnego serdecznego kontaktu jeszcze przez wiele, wiele lat”.

Charmański wykonywał jednocześnie różne projekty architektonicznie, zarówno indywidualnie, jak też we współpracy z innymi projektantami⁵⁰. Przy jego współudziale powstało w mieście prawie dwadzieścia budynków różnego przeznaczenia, z których sześć ma status zabytków architektury i znajduje się pod ochroną prawną (tab. 2). Pod koniec XIX wieku realizował wiele zamówień prywatnych; nie wszystkie te realizacje zachowały się do dziś. Początkowo Charmański obracał się w kręgu wybierał spośród form neostylowych: klasycystycznych, neobrakowych, neorenesansowych. Natomiast w pracach z początku XX wieku uwidacznia się styl secesyjny, dość oszczędny w zakresie detalu, styl wczesnomodernistyczny oraz związany z narodowym nurtem „ukraińskiej secesji”. Jego realizacje zarówno z pierwszej, jak i drugiej fazy wyróżniają się na tle zabudowy miasta przełomu XIX i XX wieku⁵¹.

Najbardziej znaną jego budowlą jest hipodrom, którego drewniane trybuny zostały zaprojektowane w 1906 roku, wspólnie z architektem Ołeksandrem Ginzburgiem. Drewniana konstrukcja nie spełniała jednak warunków bezpieczeństwa przeciwpożarowego, dlatego już w następnym roku rozpoczęto budowę nowej, murowanej trybuny według odrębnego projektu Charmańskiego. Prace ukończono 1914 roku. Była to dwukondygnacyjna budowla, w środku której znajdowała się przestrzeń sali z kasami totalizatora. Trybuna charkowskiego hipodromu została zaprojektowana w stylistyce romantycznej secesji, była uważana za ozdobę miasta i jeden z najlepszych obiektów tego typu. Obecnie posiada status zabytku architektury o znaczeniu lokalnym (pl. 1 Maja 2)⁵² (il. 7). Jeśli chodzi o inne obiekty użyteczności publicznej, to w 1910 roku Charmański wykonał projekt siedziby Towarzystwa Handlowego Rosyjsko-Amerykańskiej Fabryki Gum „Trykutnyk” (Szlak Połtawski 35) (il. 8), natomiast w zakresie architektury mieszkaniowej warto

⁴⁹ Д. Вітченко, *op.cit.*, s. 113.

⁵⁰ Ю. Полякова, *op.cit.*, s. 136.

⁵¹ В. Старостін, *op.cit.*

⁵² Н. Кушлакова, *op.cit.* s. 121.

Tablica 2. Budowle Zdzisława Mariana Charmańskiego w Charkowie

Data powstania obiektu	Przeznaczenie		Adres	
	pieniotne	współczesne	w momencie powstania	współczesny
1890–1892	2- piętrowy gmach szpitala oraz pomieszczenia dla pojedynczych osadzonych Charkowskiego więzienia	nie znaleziono pełnych danych		
1900	Budynek mieszkalny oraz szpital prywatny Mojseja fabrykanta	Charkowska naukowa biblioteka medyczna	Plac Teatralny 5	
początek XX wieku	Szkoła rzemieślnicza	Bank	ul. Korsikowska 36	Prospekt Moskowski 36
początek XX wieku	Budynek do wynajęcia oraz szpital prywatny dra Arjewa	Budynek mieszkalny i szpital	ul. Puszczińska 7	
początek XX wieku	Budynek mieszkalny	przebudowany	ul. Puszczińska 20	
początek XX wieku	nadbudowa budynku mieszkalnego	Charkowska Akademia ciągłej edukacji dla nauczycieli	róg Placu Poeżji i ul. Puszczińskiej 24	
1903, późniejsza nadbudowa – projekt Michala Daszkiewiczza	Willa Kuzniecowa	Służba gospodarstwa gazowego	ul. Sadowa 11	
1906, wspólnie z Aleksandr Ginzburg	Trybuny drewniane hipodromu dla wyścigów konnych	Nie zachowany	Plac Ippodromowy 2	Plac 1 Maja 2
1907	Spółka handlowa rosyjsko-amerykańskiej gumowej manufaktury „Trykutnyk”	Po pracach konserwatorskich	ul. Katerynosławska 35	ul. Połtawski szlak 35
1913 wspólnie z Eugeniuszem Serdiukiem	Stacja selekcyjna	Naukowo-doswiadczalny Instytut roślinności, selekcji oraz genetyki im. W. Jurjewa	ul. Korsikowska	Prospekt Moskowski 142
1913	Budynek mieszkalny przy Stacji selekcyjnej	Budynek mieszkalny	ul. Korsikowska	Prospekt Moskowski 144/1
1912–1914	Budynek Neroślewa – do wynajęcia ze sklepem	Budynek mieszkalny, sklep, apteka, bank	ul. Katerynosławska 53/55	ul. Połtawski szlak, 53/55
1907–1914	Trybuny hipodromu dla wyścigów konnych	Hipodrom, szkoła jazdy konnej	Plac Ippodromowy 2	Plac 1 Maja 2

Il. 7. Hipodrom – szkoła jazdy konnej, Plac 1 Maja 2, proj. Marian Józef Zdzisław Charmański (fot. D. Witczenko, 2010 r.)

Il. 8. Spółka handlowa rosyjsko-amerykańskiej gumowej manufaktury „Trykutnyk”, po pracach konserwatorskich, ul. Połtawski szlak 35, proj. Marian Józef Zdzisław Charmański (fot. L. Żwanko 2017 r.)

Il. 9. Kamienica Neroślewa ze sklepem, ob. budynek mieszkalny, sklep, apteka, bank, ul. Połtawski szlak, 53/55, proj. Marian Józef Zdzisław Charmański (fot. L.Zwanko 2017 r.)

zwrócić uwagę na kamienicę Neroślewa z lokalem handlowym na parterze (Szlak Połtawski 55) (il. 9), której budowę ukończono w 1914 roku.

W latach 1909–1911 Charmański po raz pierwszy zwrócił się ku nurtowi secesji ukraińskiej, projektując – również po raz pierwszy w swojej karierze – kompleks budynków o funkcji naukowo-doświadczalnej, tj. stację gospodarstwa wiejskiego (Prospekt Moskiewski 142) (il. 10). Zaprojektowanie tego zespołu było wspólnym przedsięwzięciem z architektem ukraińskim, Evhenem Serdiukiem (1876–1921). Według charkowskiego historyka architektury Denisa Witczenki, to właśnie Serdiuk zaproponował szatę stylistyczną, podczas gdy Charmański zajął się konstrukcyjną stroną projektu i załatwieniem formalności w urzędzie miejskim⁵³. Był to kompleks obiektów, składający się z „głównego budynku laboratoryjnego, obiektów gospodarczych i mieszkaniowych; planowano nawet budowę cerkwi. Koncepcji autorskiej nie udało się w całości zrealizować. Główny gmach otrzymał asymetryczną kompozycję z dynamiczną sylwetką, tworzoną przez malownicze dachy i narożną wieżę

⁵³ Д. Вітченко, *op.cit.*, s. 113.

Il. 10. Stacja selekcyjna, ob. Naukowo-doświadczalny instytut roślinności, selekcji oraz genetyki im. W. Jurjewa, Prospekt Moskowski 142 (Fot. D. Witczenko, 2010 r.)

z dachem namiotowym i iglicą. Plastyka elewacji jest bardzo powściągliwa i racjonalna, gdzieś tam tylko dekorowana ceglany wzorami. Lakoniczność i malowniczość została osiągnięta dzięki ograniczeniu dekoracyjnego detalu. Ceglane elewacje podzielono oknami, na parterze są one ujęte eliptrycznymi naczółkami, natomiast na pierwszym piętrze ich wykrój jest w formie trapezowej. Fasadę ożywił nie tylko narożną wieżę, ale i wysuniętym ku przodowi ryzalitem klatki schodowej, który zwieńczył ludowym daszkiem. Po lewej stronie od niego zaplanowano kondygnację poddasza w formie mezzanino. Kompozycja fasady jest niebanalna ze względu na połączenie motywów ludowych z typowo modernistycznymi. Widać to wyraźnie w portalu, gdzie w innowacyjny sposób został zastosowany tradycyjny, trapezowy wykrój otworu wejściowego. Od 1911 roku Charmański razem

ze swoim kolegą Evhenem Serdiukiem wykładał rysunek architektoniczny w Instytucie Technologicznym⁵⁴.

Charmański był aktywnym uczestnikiem życia polskiej diaspory w Charkowie. Jego nazwisko pojawia się wśród założycieli i członków organizacji społecznej „Polski Dom” – ówczesnie najważniejszego ośrodka polskiej kultury w mieście, który rozpoczął swoją działalność w grudniu 1909 roku. Pełnił funkcję starosty miejscowego kościoła rzymskokatolickiego, był autorem projektu siedziby organizacji „Polski Dom”, uroczyste otwartej jeszcze przed oficjalną inauguracją działalności – 30 października 1908 roku⁵⁵.

W 1919 roku Charmański wyjechał do Warszawy, gdzie zmarł na początku 1924 roku⁵⁶. Najprawdopodobniej wyjechał z rodziną, z tych samych powodów, jakimi kierowało się wielu Polaków, którzy opuszczali miasta ukraińskie, znajdujące się w rejonie władzy bolszewickiej. Niestety, żadnych informacji o ostatnim, polskim okresie życia architekta nie udało się dotychczas odnaleźć.

Zdzisław Charmański spędził w Charkowie 29 lat, zdobywając autorytet jako zdolny budowniczy, odpowiedzialny pracownik, aktywny uczestnik życia zarówno miasta, jak i polskiej diaspory. Sześć spośród jego realizacji uznanych jest za zabytki architektury i znajduje się pod ochroną prawną, stanowiąc interesującą ilustrację ówczesnej historii kultury materialnej. Zostały wybudowane według nowych zasad estetycznych, jakie rodziły się w Europie, polegające na szukaniu powiązań między nowoczesnością a narodową tradycją, w tym przypadku zaowocowało to powstaniem nurtu secesji ukraińskiej.

Podsumowanie

Losy dwóch polskich architektów, absolwentów Instytutu Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu: Bolesława Michałowskiego (1830–1909) i Mariana Józefa Zdzisława Charmańskiego (1859–1924), spłotyły się w Charkowie, dla których miasto stało się ważnym i długotrwałym etapem w życiu. Tutaj mogli oni rozwijać swój talent jako budowniczowie i wykładowcy, byli aktywnymi działaczami miejscowej polskiej diaspory i animatorami kulturalnego życia miasta, pracując w różnych jednostkach samorządu miejskiego. To właśnie oni tworzyli i aktywizowali grupę polskiej mniejszości, zabiegając jednocześnie o zachowanie narodowej tożsamości; z ich inicjatywy w 1891 roku

⁵⁴ Ю. Полякова, *op.cit.*, s. 136.

⁵⁵ *Польский дом*, „Южный край», 1908, 1 ноября.

⁵⁶ Ю. Полякова, *op.cit.*, s. 138.

powstał kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, zaprojektowany przez Bolesława Michałowskiego, który do dziś jest centrum polskich tradycji miasta i pięknym zabytkiem architektury sakralnej. Wybudowany przez Charmańskiego budynek „Domu Polskiego” na długi czas stał się ośrodkiem polskiego życia miasta, a w latach I wojny światowej częścią dalekiej ojczyzny dla tysięcy polskich uchodźców, którzy znaleźli schronienie w Charkowie. Życie i działalność – Bolesława Michałowskiego i Zdzisława Charmańskiego – to klasyczny przykład zachowania polskiej identyfikacji na obczyźnie w czasie zaboru, a jednocześnie adaptacji do warunków życia obcego pod względem etnicznym środowiska. Co więcej, można mówić o polskich architektonicznych dynastiach Michałowskich i Charmańskich, jakie pozostawiły po sobie w miastach ukraińskich swoje obiekty, swoją wiedzę i doświadczenie. To niezwykle interesująca ilustracja w historii architektury ukraińskiej i polskiej, zasługująca na badania i pamięć.

Abstract

The Polish architects of Kharkov (Kharkiv)

– Bolesław Michałowski and Marian Józef Zdzisław Charmański:
a sketch of their lives and work

The fates of two Polish architects – graduates of the Institute of civil engineers in Saint Petersburg, Bolesław Michałowski (1830–1909) and Zdzisław Charmański (1859–1924) – intertwined in Kharkov. The city was to become an important and lengthy phase in their lives. Here they could discover their talents as architects and teachers, active members of the local Polish community and city life, working in different structural units of the municipal administration or in public service. These architects were the ones who formed the local Polish community with a focus on preserving their identity. Then on their initiative in 1891 in Kharkov Bolesław Michałowski built a monument of sacral architecture and the jewel of the Gothic revival – the Roman Catholic Church of the assumption of the blessed virgin Mary. This monument is the centre of Polish tradition in the city and has remained the centre of Polish spiritual culture until the present day.

A house built by Zdzisław Charmański for the “Polish house” public organization had for a long time become the centre of Polish life in the city, and, in the years of the First World War, it was a part of a distant homeland for thousands of Polish refugees who found their shelter in Kharkov. Therefore, the lives of Bolesław Michałowski and Zdzisław Charmański, Polish ar-

chitects, in Poland's stateless period, is a classic example of the preservation of Polish identity, as well as assimilation in the life of a city with a different ethnicity. Moreover, it is possible to talk about the Polish architectural dynasty of Michałowski and Charmański in terms of the buildings that they left behind, as well as their talented students and disciples in the Ukrainian cities. They are an interesting page in the history of the Ukrainian and Polish architecture that is definitely worth studying and recalling.

Źródła do tablic

- Ю. Шкодовский, И. Лаврентьев, А. Лейбфрейд, Ю. Полякова, *Харьков вчера, сегодня, завтра*, Харьков 2002.
- В. Тимофієнко, *Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник*, http://alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_024.html#mihaylovsky1 (data dostępu: 9 stycznia 2017)
- Ю. Полякова, *Архитекторы Харькова польского происхождения*, [w:] *Polska diaspora w Charkowie: historia i współczesność*, матеріали наук. конф., Харків, 24 квітня 2004 р. [ред. кол.: Л. Авраменко; О. Гедройц; І. Журавльова та ін.]; Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові; Польський дім у Харкові. 2-е вид., перероб. і доп., Харків 2014.
- Харманський Здислав Юліанович*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (data dostępu: 11 stycznia 2017).